

Osmanlı Modernleşmesinin Temel Olgularından Biri: Bürokrasi Osmanlı Modernleşmesinde Bürokrasinin Etkinliği ve Önemi

Serdal FİDAN*
Kamil ŞAHİN**
Fikret ÇELİK***

ÖZET

Osmanlı modernleşmesinin nasıl gerçekleştiğinden ziyade kimler tarafından nasıl gerçekleştirildiği daha önemli bir konudur. Çünkü Osmanlı'da toplum ve buna bağlı olarak Batı normlarında şekillenmesi gereken devlet aygıtının modernleşmesi, kimlerin eliyle, hangi kriterler göze alınarak ve ne amaçla yapıldığı sorularının yanıt bulunabilmesi için incelenmesi gereken bir süreçtir. Bu bağlamda Osmanlı modernleşmesinin köklerine inmek ve daha sonra Osmanlı modernleşmesinin tüm yönleriyle ele alınabilmesi için devlet bürokrasisinin yapısı anlaşılmalıdır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde günümüzde zaman zaman sosyal, ekonomik ve siyasal yönden başarılı olup, olmadığı tartışılan Osmanlı modernleşmesinin topyekûn bir "devleti kurtarma" projesi olduğu iddia edilmektedir. Bu şekilde ele alındığı zaman Osmanlı modernleşmesinin, toplumdan ziyade bürokrasinin bir meselesi olduğu gibi bir sonuçla karşılaşmaktadır. Ancak bu zümre büyük oranda devleti kurtarma gibi bir misyonla hareket etseler de kendi zihin yapılarına göre yeni bir "Osmanlı toplumu oluşturabilme" adına da belli bir mücadeleyi çok yönlü bir şekilde vermişlerdir. Bu süreç halktan kopuk, halkın sorunlarını anlamayan, fakat devlet ile toplumu ısrarlı bir şekilde uygulanmaya çalışılan total modernleşme çabalarıyla şekillendirmeye çalışan ve günümüzde de tartışılan sorunlu bir reform anlayışını doğurmuştur. Bu anlayış, bir dönemden sonra "Batılılaşma" gibi bir sürece devlet ile toplumu taşımış, ancak bu noktadan sonra modernleşmenin ülke adına sürekli "sancılı" bir şekilde gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu anlamda toplum ile bürokrasinin istek ve talepleri büyük oranda örtüşmemiştir. Bu durum bazı dönemlerde Türkiye özelinde modernleşmenin bürokratik amaçlarla yüklü, ancak geniş halk kitlelerine kabul ettirilememiş bir proje olarak görülmesine neden olabilmektedir.

Anahtar kelimeler: modernleşme, Osmanlı Devleti, bürokrasi, Batılılaşma, devlet

---

* Arş.Gör., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.

** Arş.Gör., Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.

*** Arş.Gör., Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

**One of the Fundamental Factors In Ottoman
Modernization: Bureaucracy
The Influence and Importance of Bureaucracy in the Ottoman Modernization**

ABSTRACT

The important question in the Ottoman modernization is not how it happened, but rather who made it happen in what way. It is important to study the process of modernization of the ottoman society, and the related modernization of the state apparatus by sculpting it to adhere to western norms, by examining by whom, following what criteria, and chasing what goals it was accomplished. In this context it is necessary to get to the roots of Ottoman modernization and subsequently get an understanding of the bureaucratic structure of the state to grasp the various components of Ottoman modernization. If viewed in this context, the Ottoman modernization, which in our time is more or less frequently debated for its rate of success, or the lack thereof, in terms of social, economical and political achievement, can be looked upon as a project of “saving the state”. Processed in this matter, Ottoman modernization can seem a matter of bureaucracy and not a matter of society. Even though this particular category of people proceeded with a mission of saving the state, they were in a multi faceted struggle to “create a new Ottoman society” according to their own views. This process proceeded in a matter detached from the people, without any understanding of the people’s troubles, as a forcibly carried out total modernization of the state and the society, and also led to a problematic understanding of reform in present time. In time, this understanding carried the state and the society to a process resembling “Westernization”, but subsequently repeatedly inflicted the country with “painful” developments in the name of modernization. In this sense, the wishes and requirements of the society and the bureaucracy have largely failed to overlap. This situation has from time to time made Turkish modernization seem a project mainly consistent of bureaucratic objectives, without acceptance in the gross majority of the people.

Key words: modernization, The Ottoman Empire, bureaucracy, Westernization, state

Giriş

Modernizm, genel olarak on dokuzuncu yüzyıldan II. Dünya Savaşına kadarki dönemde, özellikle sanat ile edebiyat alanlarında meydana gelen büyük çaplı değişimleri açıklayabilmek için kullanılan bir kavramdır. Modernizm ne zaman başladığı konusunda tam bir görüş birliği bulunmamakla birlikte, biçimsel olarak derinleşme, üslupçuluk, içe dönme, teknik gösteriş, içsel olarak kendinden kuşku duymanın ağır bastığı ve Victoria dönemi gerçekçiliğine bir tepki olarak ortaya çıktığı düşünülmektedir. Bu konuda ünlü Alman filozof Friedrich Nietzsche (1844-1900), ilk modernistlerden biri olarak kabul edilmektedir. Nietzsche, her türlü konunun genel amacının “kendi kendini gerçekleştirmek olması gerektiğini” iddia ederek modernizmin temel varsayımlardan birini ortaya koymuştur. Günümüzde halen “post” bir dönem yaşadığı kabul edilen modernizm, XX. yüzyılın belli bir döneminde tüm kültür ve toplum alanlarını etki altına aldığı kabul edilen bir olgu olarak görülmektedir (Marshall, 1999: 508, 532).

Osmanlı’da modernleşme süreci Batı’daki modernleşme sürecine paralellik göstermemiştir. Çünkü Batı’da yenileşme, sürecinde toplum ile devletin zaman zaman birbirinden bağımsız bir şekilde yürütmüş oldukları ve toplumun bilinçlenmesiyle oluşmuş bir süreç söz konusudur. Bu durum, Batı’da önemli düşünürlerin temel

yapıtları ve bu yapıtları etkileyen toplumsal, siyasi ve ekonomik gelişmelerle beraber devam etmiştir. Bu süreçte devletler, ister bilinçli, isterse toplumun ve düşünce ikliminin almış olduğu hal dolayısıyla, baskı altında olsun, bir zorunluluk olarak reform hareketlerine girişmişlerdir. Batı'nın yaşadığı bu süreç, önceleri "aydınlanma", sonraları da "modernleşme"¹ olarak tabir edilmiştir. Oysa Osmanlı Devletinde modernleşme Batının geçirmiş olduğu modernleşme sürecinden farklılık gösterir. Çünkü Osmanlı toplum yapısı Batının toplum yapısından tamamen farklıdır. Bu bağlamda Osmanlı Modernleşmesini anlayabilmek için ilk önce Osmanlı toplum yapısını anlamak gerekir.

Osmanlı Devleti'ne çağdaşı devletlerden farklı bir özellik veren kayda değer noktalardan birisi, toplumun yönetici sınıf (bürokrasi) ve reaya olmak üzere iki ana sosyal gruba bölünmüş olmasıdır (Akyılmaz,1999: 40) ².

Osmanlı devleti kendinden önceki Türk devletleri gibi aynı toplumsal tabakalaşmayı benimseyip müslim-gayrimüslim ayrımı yapmadan halkı yönetici sınıf ve reaya olmak üzere ikiye ayırmıştır. Osmanlı'nın siyasi ve sosyal yapısını karakterize eden bu ayrım Avrupa'da o dönemde mevcut olan sınıf kavramından tamamen farklıdır (Ubicini, 2000: 446-447).

Osmanlı devletinin en belirgin özelliği bürokratik bir devlet olmasıdır. Bu bürokratik yapı ise merkez ile çevre arasında uzaklığa sebep olmaktadır. Yani bu durum merkez olarak nitelendirilen yönetici sınıf ile çevre olarak nitelendirilen reaya (halk) arasında bir kopukluk yaratmaktadır. Merkezin, çevreden bağımsızlığı ve bu anlamda sahip olduğu otonomi, devletin kendine özgü örgütlenme ve yapılanma biçimini ortaya çıkarmıştır. Devlet otoritesinin oluşturduğu "merkez" ile halk kesiminin oluşturduğu "çevre" arasında Hegel' in tanımladığı anlamda aracı kurumları görmek mümkün değildir. Merkezi otoriteden bağımsız bir hareket alanı ve aynı zamanda Batı Avrupa'da görülen şekliyle mülkiyet haklarına sahip olan bir sivil toplum unsuru yoktur. Osmanlı devleti temelde devlet normlarına göre yetişen sadık hizmetçilerin oluşturduğu merkezi bir otorite biçimindedir. Bu normlar çoğunlukla

¹ABD'deki bir grup gelişme uzmanının, Marksist "toplumsal gelişme" değerlendirmesine karşı bir alternatif olarak ortaya koydukları ve 1960'lardan itibaren akademik çevrelerde yaygın olarak kullanılmaya başlayan modernleşme, bir yaklaşım olarak kabul edilmektedir. Bu süreçteki temel argümanlar, teknolojinin insanoğlunun her türlü hareketini etkileyebilme gücüne kavuşması ve değerlerdeki değişimler/dönüşümlerin başladığı dönemlerdeki toplumsal, ekonomik gelişmelerdir. Modernleşmeyle birlikte, kuşlar çoğalmış, geleneksel toplumsal yapılar karmaşık ve grift yapılar haline gelmişlerdir. Modernleşme bu şekilde açıklanabileceği gibi tüm insana dair gelişim, değişim ve dönüşümlerin açıklanması içinde bir cevap olarak değerlendirilebilmiştir. Bu anlamda birey ve toplumlara yönelik "tutumsal" boyutlardaki bir çok olgu incelenmiştir. Böylece, özellikle yirminci yüzyıldaki bir çok olay açıklanılmaya çalışılmış ve toplumların, geleneksel tüm kurumlardan kopuşu bu terimin çevresinde dönerek, modernleşmenin bir sonucu olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır (Marshall, 1999: 508-509).

²Aşlında bu ayrım yeni bir sınıflandırma değildir. Orta Asya'da kurulan ilk Türk devletlerinden başlayarak benzer yapılar ortaya çıkmıştır. Örneğin İslamiyet öncesi Türk devletlerinde han ve ailesi, hanın etrafındaki askeri seçkin sınıf yani beyler, hanlığın dayandığı önemli kabileler ve budun denilen tabi halk tabakası şeklinde bir yapılanma görülmüştür. Yine sultan etrafında toplanmış belirli sınıflar anlayışı Selçuklu Devleti'nin veziri Nizamülmülk tarafından Siyasetnamede de ifade edilmiştir. Nizamülmülk'e göre başta sultan vardır. Ondan sonra reayanın üzerinde askeri bir sınıf teşkil eden iktisat sahipleri gelir. Bunlar doğrudan sultanın şahsına bağlıdırlar. Üçüncü halkada ulema ve devlet memurları yer alır. Son halkayı ise vergi veren sınıf yani reaya oluşturur (Kuran, 1994: 21; Akyılmaz,1999: 40-41; Usta, 2001: 15).

desteğini büyük oranda halkın kültür ve değerlerinden almış olsa da temel niteliği devletin kendine özgü normlarıyla pekişmesinde gizlidir. Bu nedendir ki devletle toplum arasındaki ilişki bir "sözleşme" ya da "uzlaşma" esasına değil, devletin topluma baskın gelmesi esasına dayanmaktadır (Çaha, 1994: 83).

Osmanlı Devleti Osman Bey tarafından kurulduğu zaman gaza ve fütüvvet esası üzerine oturtulmuştur. Devletin temel amacı, fetihlerle yeni topraklar ele geçirmek ve İslâm dinini yaymak olmuştur. Kuruluş dönemine hâkim olan felsefe nedeniyle devlet içinde askerî görevler daha ağır bastığından yönetici sınıfa genel olarak "askerî"ler denmiştir (Akyılmaz, 2000: 20).

16.yüzyıla kadar Sultan'ın kişiliği devletle özdeş tutulmuştur. 16.yüzyıldan sonra Sultan'ın giderek ordu, sivil ve dini bürokrasi ile saraydaki bazı kliklerin elinde bir kukla haline geldiği karizmasının kaybolduğu ve bu karizmanın devlete geçtiği görülmüştür. Bundan sonra nizama sağlamaktan sorumlu tutulan devletin kendisi olmuş, Sultan ise devleti temsil eden bir simge haline gelmiştir. Devletin kurumsallaşmasıyla beraber güçlü bir merkezîyetçi bürokratik gelenek ortaya çıkmıştır. Bu gelenek içinde merkezîyete karşı olabilecek güç odaklarına hiçbir biçimde müsamaha gösterilmemiştir. Osmanlı'da orduyla beraber en gücü ve kendine has nitelikleri olan kurum kuşkusuz bürokrasiydi. Bürokrasinin dokusu, devşirme yoluyla toplanan ve yetiştirilen Osmanlı azınlıklarının çocuklarından oluşmaktaydı. Bunların yetiştirme ve yönelimleri tümüyle devlet kökenli normlara göre olmuştur. Osmanlı bürokratik yapısı önemli ölçüde bunlardan oluşmaktadır (Çaha, 1994: 84).

Burada önemle üzerinde durulması gereken nokta, askerî teriminin yalnızca ordu mensuplarına karşılık olarak kullanılmadığı tüm yönetici sınıfı kapsadığıdır. Askerî sınıf dört ana bölümden oluşur. Seyfiye (Ordu mensupları), ilmiye, kalemiye (kâtipler) ve saray hizmetlileri³. Yönetici sınıfın ilk parçası seyfiye yani kılıç sahipleridir. Osmanlı Devleti fetih ve gaza temeli üzerine oturtulduğu için uzun süre seyfiye, ilmiye ile birlikte yönetici sınıfın en etkili kanadını oluşturmuştur. Kılıç sahipleri iki ana guruptan müteşekkildir. Kapıkulu askerleri ve eyalet askerleri (tumarlı sipahiler). Kapıkulu ordusu devşirme kökenlilerden oluşan, merkezde bulunan ve doğrudan padişaha bağlı olan askerlerdir. Ulufe adı altında üç ayda bir düzenli maaşlar almışlardır. Kapıkulu ordusu Yeniçeri Ocağı, Cebeci Ocağı, kapıkulu süvarileri gibi bölümlere ayrılmıştır. Osmanlı ordusunun sayıca kalabalık bölümünü ise eyalet askerleri oluşturmaktadır ve temelinde tımar sistemi vardır (Cin-Akyılmaz, 2000: 261 vd.)⁴.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren seyfiye ile birlikte üstünlüğü elinde tutan ilmiye, yönetici sınıfın ikinci büyük kanadını oluşturmaktadır. Temelini şeriatın teşkil ettiği bir devlette, ilmiye sınıfının önem kazanması son derece normaldir ve birçok önemli makam ulema tarafından doldurulmuştur. İلميye sınıfının başı şeyhülislâmdır. Ulemanın şeyhülislâmdan sonraki ikinci şefi ve esas itibarıyla yargı teşkilâtının gerçek başı şeyhülislamın yargı yetkisi olmadığı için kazaskerdir. Osmanlı Devleti'nde Rumeli ve Anadolu kazaskeri olmak olarak Divan toplantılarına katılmışlar ve dava dinlemişlerdir.

³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Stanford SHAW, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev: Mehmet Harmancı, 1. cilt, E Yayınları, İstanbul, 1994: s. 377-390.

⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Halil CİN-Gül AKYILMAZ, *Tarichte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni*, 2. Baskı, Mersin 2000: s. 261 vd.

Osmanlı da ilmiye sınıfının bütün üyelerini yetiştiren kaynak üzere iki kazasker mevcut olmuştur. Bunlar asli üye medreselerdir. Medreseyi bitiren öğrenciler ya müderris ya da kadı olarak görev yapmışlardır. Bu sınıf devlet için hayati nitelikte olan eğitim ve yargı işini uzun süre tekeline almıştır. Yönetici sınıfın üçüncü parçasını kâtipler zümresi, yani kalemiye oluşturmaktadır. Orhan Bey zamanından itibaren bir kâtipler zümresi mevcut olsa da başlangıçta kalemiye ile ilmiye arasında organik bir bağ kurulmuş, ilmiye sınıfı kalemiyeyi besleyen ana kaynak olmuştur. Yani katipler ve nişancı, defterdar gibi merkezi teşkilâtın önemli görevlileri belli bir döneme kadar ilmiye sınıfı mensupları arasında seçilmiştir. Bu nedenle de bir süre kalemiye seyfiye ve ilmiyenin gücüne erişememiştir. Osmanlı Devleti'nde kâtipler, “katıban-ı ahkam-ı divan” ve “katıban-ı hazine-i amire” olarak ikiye ayrılmışlar, birinci gruptakiler reis-ül küttab nezaretinde nişancıya, ikinci gruptakiler ise defterdara bağlı olmuşlardır. Daha sonraları seyfiye ve ilmiyenin yaşadığı bozulma ve güç kaybı, yönetici sınıf içindeki güç dengelerinin değişmesine neden olmuş ve kalemiye ön plana çıkmıştır. II. Mahmut'un yaptığı düzenlemelerle de bu yapılanma güçlü bir sivil bürokrasiye dönüşmüştür (Akyılmaz, 2000: 47-51, 162-164).

Bu çalışmada yukarıdaki olgular ve gelişmeler üzerinden Osmanlı modernleşmesinin bürokrasinin etkileri minvalinde değerlendirmelere girilmiştir. Osmanlı modernleşmesinin hangi saikler üzerinden yapıldığı, bu saiklerin oluşumunda bürokratik elitin konumu veya bu saiklerin bürokratik elitin oluşumu ile gelişimine olan katkıları analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu minval üzerinden oluşturulan çalışmanın girişi ile ilk bölümünde öncelikle modernleşme olgusu ile Osmanlı'da modernleşmenin gelişim sürecinin kökenlerinin bir değerlendirilmesiyle birlikte konunun ana hatları netleştirilmeye çaba harcanmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde Osmanlı modernleşmesinin önemli bir merhalesini teşkil eden Tanzimat ile bu dönemde Osmanlı da devlet ile toplum için önemli bir belirleyici zümre haline geldiği görülen bürokrasinin çalışmaları, çabaları ile modernleşme-bürokrasi ilişkisi irdelenmeye çalışılmıştır. Çalışma, konuya ilişkin ayrıntılı analizlerin yapıldığı geniş şekilde ele alınmış bir değerlendirme ile sonuçlandırılmıştır.

1. Modernleşme Ve Osmanlıda Modernleşmenin Kökenleri

Osmanlı toplum yapısında modern(batılı) ve geleneksel düşünce tarzı, uzun süre birbiriyle yan yana, birbirinden etkilenmeden ve birbiriyle uzlaşmaya çalışarak bir arada yaşamıştır (Ülken, 1998: 19).

Yükselme devrinde, Osmanlılılar kendi uygarlıklarını Batı'ninkinden üstün saymışlardır. Bu dönemde Batının bir "model" olarak izlenmesi bir sorun olarak ortaya çıkmamıştır. İmparatorluğun gerilemeye başlaması ile niçin gerilediği sorusu, önce devlet yönetiminin bozulduğu ileri sürülerek, daha sonra belki de yüzeyselleşen bir tutumla, Batının askerî üstünlüğü gösterilerek cevaplandırılmıştır (Mardin, 1994: 10)

Osmanlı Devleti'nin kendine özgü olan ve Kanuni'nin son yıllarına kadar iyi işleyen toplumsal, ekonomik ve askeri düzeninin birtakım iç ve dış sebeplerden dolayı bozulmaya ve çürümeye başlaması, XVIII. yüzyıldan itibaren Batılılaşma çabalarının artmasına yol açmıştır. Batılılaşma, devletin çöküşüne engel olmak için ortaya atılan bir çözüm önerisiydi. Modernleşme anlayışını belirten “Batılılaşma” kavramı, Batı'nın kendine özgü kurumlarının ve yaşam biçiminin benimsenmesi anlamında kullanılır

(Aslan ve Yılmaz, 2001: 287; Ülken, 1998: 20).

Lewis, Avrupa uygarlığından seçilmiş bazı unsurların taklidi ve benimsenmesi yönündeki ilk bilinçli adımların 18.yüzyılda başladığını belirtir. Osmanlı Devleti'nin Avusturya ve müttefikleri tarafından yenilgiye uğratılması ve bunun sonucunda imzalanan Karlofça (1699) ve Pasarofça (1718) antlaşmaları devletin var olan sistemiyle daha fazla yaşayamayacağını gösteren belgeler durumundaydı. Bunun yanında Petro idaresindeki Rusya'nın Batılılaşma ve modernleşme programı da Batılılaşmayı destekleyen Osmanlı devlet adamlarının ilgilerini çeken bir örnek idi. 1718'den 1730'a kadar Sadrazam olan Damat İbrahim Paşa ilk reform teşebbüsünde bulunan devlet adamı ve bürokrat olarak gösterilebilir; nitekim barış sağlanır sağlanmaz Viyana'ya matbaa'yı incelemesi için elçi göndermiştir. 1720'de bir Fransız olan David (Davut Paşa), İstanbul'da bir itfaiye takımı örgütlemiştir. Bu ve benzeri hizmetler XIX ve XX. Yüzyıllarda devam edecek uzun bir reform sürecini başlatmıştır. Gemicilik ve denizcilik alanlarında yenilikler yapılmıştır. Bunların en önemlileri askeri alanda yapılan yeniliklerdir (Lewis, 1993: 46-49).

Osmanlı modernleşme (Batılılaşma) sürecinin özünde askerî tedbir sorunu yatmaktadır. Sürüp giden askerî mağlubiyetler ve toprak kayıpları, Osmanlıları Batının askerî üstünlüğünün altında yatan amilleri aramaya teşvik etmiştir. Osmanlı devlet adamları, XVII. yüzyılın başlarında, imparatorluk yönetiminin pek çok eksikliği bulunduğunu fark etmişlerdi. İlk olarak, imparatorluğun çökmekte olduğunu anladıklarında, Osmanlılar tarafından hissedilen şok ve özellikle XVIII. yüzyılın sonunda maruz kaldıkları peş peşe gelen felaketlerin sebep olduğu sarsıntı, çok ciddi ve ıstıraplıydı. Çünkü toprak genişlemesi politikası Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunda önemli bir rol oynamaktaydı ve Osmanlı devlet adamlarının ekonomik çöküş ve mali yetersizliklerden kaygı duydukları bir sırada, toprak kaybı, gelir kaybı anlamına gelmekteydi. Bu bakımdan gerilemenin dehşet verici bir şekilde fark edilişi, bütün Osmanlı reformlarının gerisindeki itici gücü teşkil etmiştir (Mardin, 1998: 153-154).

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, Osmanlı'nın Batılılaşma siyasetinin temelinde, Türk devletinin Batı karşısında yenilmesi ve devamlı gerilemesi vakası yatar. Başka bir deyişle, Batı medeniyetinin Osmanlı'ya üstünlüğü, devletin siyasî ve askerî yenilgisi şeklinde görülmüştür. Devletin gerilemesi süratini arttırdığı ölçüde Batılılaşmanın hızı da artmıştır (Güngör, 1990: 101-102). Bu noktada şu hususu da hemen hatırlatmak gerekir ki, Osmanlı Avrupa düşüncesini evvela küçümsemiştir. Avrupa onun için savaşlarda anlaşılmaya başlanmıştır. Toprak kaybı ile beraber Osmanlı yönetimi, Batının üstünlüğünü silahlarına ve düzenli ordularına bağlamıştır. Mağlubiyetlerin askerî bir problem olarak görülmesi, alınan ilk tedbirlerin de askerî mahiyette gelişmesi sonucunu doğurmuştur (Meriç, 1980: 277-278). Askeri alanda yapılan ıslahatlar yetersiz kalmış ve savaşlarda Osmanlı ordularının yenilgileri devam etmiştir. Böylece Osmanlı devlet yöneticileri askerî kurumlarda yapılan ıslahatın yanı sıra diğer kurumların da Batı tarzında yapılacak olan ıslahatlarla değiştirilmesine gerek duymuşlardır. Ama buna rağmen Osmanlı Devleti'nin gerileme süreci durmamış ve "Batıyı tanıyan devlet adamları" imparatorluğun parçalanmasını önlemenin çaresini, düşünce alanında da ıslahat yapmak olarak görmüşlerdir. Bu anlayış sonucunda Tanzimat ile beraber Batı sosyal hayatı ve âdetleri benimsenmiştir (Kuran, 1994: 21-22). Bu durum son derece manidardır. Çünkü Osmanlılar ilk defa, Batıyı küçümsemek şöyle dursun, onları kılavuz ve hoca olarak görmeye, dillerini öğrenmeye ve kitaplarını okumaya başlamışlardır (Meriç, 1980: 278). Bu

sürece Fransız İhtilali'nin büyük etkisi olmuştur. Nitekim Fransız İhtilali ile beraber Osmanlı, Batı medeniyetine kademe kademe teslim olmak zorunda kalmıştır.

XVIII. yüzyılın sonları ve IX. yüzyılın başlarında Osmanlı reformcuları modernleşme problemini Osmanlı toplum hayatının tüm alanlarına batı bilgi birikiminin yerleştirilmesi olarak tanımlıyorlardı; modernleşme bu dönemde köklü ve kapsamlı bir dönüşüm süreci olarak algılanmıyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısının Osmanlı reformcuları ise imparatorluğun artık kapsamlı bir reforma ihtiyacı olduğunun bilincindeydiler. III. Selim (1789-1807), Osmanlı-Türk Batılılaşma hareketinin babası ve devlet içindeki umumi reformların temsilcisi olarak telâkki edilir. O, gerçekten de, Batı medeniyetinin muhtelif cepheleriyle yakından ilgilenmiştir. Selim'i reformlara sevk eden ana etken, imparatorluğun askeri gücünü canlandırıp eski haline getirmek ve Karadeniz'in kuzeyindeki Müslümanlarla meskûn toprakları yakın bir geçmişte zapt eden ve şimdi de bizzat İstanbul'u tehdit eden Rusları geri püskürtmek kararında olmasıdır. III. Selim, Osmanlı toplumunda, Batılılaşmaya yönelik bir temayül, hızlı ve ilerici bir değişikliğe ihtiyaç olduğu hissi yarattı. Dinen kabul görmüş gelenekleri temsil eden ulema, umumiyetle kendisine muhalifti. Reformlar, sadece ya sultanın gözüne girmeye çalışan veya reformları İslam'ın ve hilafetin asli menfaatleri için lüzumlu gören yüksek rütbeli ulemanın bir kısmı arasında destek buldu. Bu destekleyiciler, kendi mevkilerinin sebebi hikmetini açıklamak ve haklı göstermek için, daha ziyade şeriata başvuruydular. (İnalçık, 1990: 31-41).

Selim'e muhalefet edilmesinin gerçek sebepleri, sosyal ortamda gizliydi. Onun, doğrudan doğruya kendine bağlı nizâmî bir ordu meydana getirme çabaları, bir taraftan yeniçerilerin diğer taraftan ise ayanların devlet içerisindeki hâkim mevkilerini tehdit etmekteydi. Ayrıca, almış olduğu mali tedbirler, ülke çapında yaygın bir hoşnutsuzluğa sebep oluyordu. Bu durum kamuoyu ile ulemayı aleyhine çevirir. Selim, yeni orduyu finanse etmek için İrad-ı Cedidi kurup miriye ait arazinin mühim bir kısmının gelirlerini bu hazineye tahsis eder. İlave kaynaklar sağlamak için de çeşitli vergilerin nispetlerini yükseltir. Aralarında memuriyet, muafiyet veya tımar tevcihinin yapıldığı hükümdar beratlarına ücret ödetilmesi yüzünden, halk içindeki bazı nüfuzlu kimseleri aleyhine çevirir. Bu sürece İlk tepki ayanlardan geldi. Sultan, 1806'da askerî reformunu genişletmek için Anadolu'dan Balkanlara "yeni birlikler" nakletmeyi planladığı bir sırada, Balkanlardaki ayanlar Edirne'de toplanıp, onun daha fazla ilerlemesine karşı çıktılar. Selim, reformlarının tanzimini ve uygulamaların kontrolünü, bir grup taraftarına bırakmıştı. Sorumlu hükümet memurları onlardan nefret etmekteydiler ve zamanla sultanın aleyhine döndüler. Onların gözünde reformcu sultan, bir avuç gözdenin keyfi idaresini idameden başka bir şey yapmamıştı (İnalçık, 1990: 31-41).

Aslında bu dönemde meydana gelen modernleşme çabaları daha önce yapılan modernleşme çabalarından farklıdır. Çünkü bu dönemde yapılan reformlar tesadüflere bağlı değildir, daha şuurlidir ve bir plan dâhilinde yapılmıştır (Turhan, 1969: 222).

II. Mahmut dönemi batılılaşma tarihinde yeni ve ayrı bir devrin başlangıcıdır. Bu dönemde yapılan modernleşme çabaları; beliren sosyal temayüller ve tesirler göz önünde bulundurularak yapılmaya çalışılmıştır. Fakat daha önceki modernleşme çabalarının bir devamı olarak görülmüştür. Osmanlı ancak bu devirde mecburi ve

zorunlu modernleşme istikametine girmiştir (Turhan, 1969: 233-238).

XVII. yüzyıldaki değişimin belirleyici karakteri, merkezi yönlendirmenin şekillendirdiği düzenlemeler olmaktan ziyade, sosyal itimli etkileşimler neticesinde ortaya çıkmış görece özgür işleyen süreçler olmalarıdır. Bu dönemde, Karpat'ın (2002: 17-20) belirttiği gibi, Avrupa etkisi ve yerel güçlerin artan ağırlıkları sonucunda geleneksel kurumlar biçimsel varlıklarını devam ettirmekle beraber içerik ve işlevsel değişimlere uğramışlardır. Bir taraftan, toplumun yapı taşları olan küçük cemaat birliklerinin daha büyük toplumsal örgütler altında birleşerek yeni kimlikler oluşturması, diğer taraftan, toplumsal bütünlüğün önemli psikolojik dinamiklerini oluşturan “uç” anlayışı ve fetih idealinin şehir yaşamına geçilmesiyle önemini yitirmesi, değişimi hızlandırmıştır. Bu değişim sürecinde yerel otoriteler eleştirilerini merkezi idareye yöneltmiş olmalarına karşın, merkezi otorite toplumsal meşruiyet ve uzlaşının tek kaynağı konumuna sahip olmayı sürdürerek, bütün sorunların kökeninde devletin zayıflamasını görmüş ve merkezi otoriteyi güçlendirici bir modernleşme politikası benimsemiştir.

XVII. yüzyılda Batı toplumlarında sanayi devrimini hazırlayan ve dünyanın diğer toplumlarını etkileyen geniş çaplı değişmelerin Osmanlılarca izlenmesine rağmen kendi sistemleri açısından sonuçlarının yeterince öngörülemediğini söylemek mümkündür. Bunda iki etken vardır: değişim etkilerinin daha üstün bir din olduğuna inanılan İslam'ın yarattığı medeniyetin rakibi olan Hıristiyan dünyasından gelmesi ve Osmanlı'nın yüzyıllar boyunca sürdürmüş olduğu güçlü devlete olan aşırı güven (Ülken,1998: 20). Berkes'in (1975: 17-20) vurguladığı gibi, değişimin etkileri öncelikle toprağın kullanımında ortaya çıkmış, toprağın kullanım şekline bağlı olan ekonomik, idari, bilimsel ve sanayi alanlarında da yapısal değişimler belirmiş, ancak değişim, yeni bir dünya sisteminin şartlarının kendini kabul ettirmesi olarak değil, geleneksel sistemden ayrılmadan kaynaklanan bir bozulma olarak kabul edilerek yanlış bir değerlendirmeye tabi tutulmuş, sonuçta geleneksel sisteme dönüş mümkün olmadığı gibi, çözümlenin de önüne geçilememiştir.

On sekizinci yüzyıl başında, modernleşme yolunda Osmanlı devleti Avrupa'yla birlikte ana toplumsal ve ekonomik şartlara haiz görünüyordu. Modernleşme çabasının başarısızlığı, üst yönetimin politikalarını alt toplumsal sınıfların ve bürokrasinin fikir ve çıkarlarına uyduramamasından kaynaklanıyordu (Karpat, 2002: 69-70). Bu doğrultuda Lale devrinden itibaren gerçekleştirilen yenilikleri, halk katmanlarına inememiş bir üst tabaka hareketi olarak değerlendirmek mümkündür (Türkdoğan 2002: 199-200). Geleneksel ilişkiler ağının hakim olduğu bu dönemde geleneksel Osmanlı kurumlarının yeterliliğinin tartışma konusu yapılması, yenileşmenin ilk adımıdır. Askeri başarısızlıkların pekiştirdiği yenileşmenin gerekliliği düşüncesinin saray ve idarece kabullenilmesi, öncelikle askeri alanda modernleşme girişimlerinin başlamasında etkili olmuştur.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ortaya çıkan değişme eğilimleri, toplumsal dinamiklere değil merkezi iktidara daha fazla güç kazandırma çabaları ile sonuçlanmış, merkezi iktidar kendisinin zayıflamakta olduğunu görerek geleneksel gücünü toparlama çabasına girmiştir. Diğer taraftan, XVIII. yüzyıldan itibaren sanayileşme merkezîyetçi bir devlet eğilimini güçlendirmiştir. Merkezîyetçi devlet, “malî, idari, hukuki alanda standart ve bütüncül bir kontrol” mekanizması kurmaya ve işletmeye çalışır. Uzmanlaşmış ve sayıca artmış bir bürokrasi, mükemmelleştirilmiş

bir bürokratik kayıt mekanizması merkeziyetçi devletin temel karakteristikleridir(Ortaylı, 2002: 123). Merkezileşmiş devlet, akılcı işleyen organları vasıtasıyla toplumsal kontrolün sağlanmasında ve toplumu kendi gücünü pekiştirmek için kullanmada başarılı bir yapılanmadır. Bu bağlamda, Mardin'e (1991: 42-45) göre, geleneksel Osmanlı yönetimi İslami ve bürokratik nitelikleri aynı anda bünyesinde barındırıyordu. Osmanlı devleti gerileme sürecine girince, bu süreçte farklı yorum ve görüşler ortaya çıkmıştır. İslami temsil eden ulemaya göre; gerileme, Müslümanların dini görevlerini ihmal etmeleri, inanç zafiyeti içinde olmaları ve buna bağlı olarak himaye güçlerini kaybetmelerine bağlı iken; asker ve memurlardan oluşan bürokratlara göre, devlet yapısındaki zaaf ve bozulmalar gerilemeyi getirmiştir. Geleneksel yönetimin değişmeye başlaması bürokratik yapının ağırlık kazanmasıyla sonuçlanmış ve asker-memur zümresinin çözüm önerileri doğrultusunda modernleşme sürecine Avrupa'dan idari ve iktisadi kurumlarının aktarımına gidilmiştir.

Geleneksel yapının değiştirilerek modern anlayışla idarenin yeniden yapılandırılması süreci, protestolardan ihtilallere kadar uzanan bir tepkiler zinciri ile karşılanmıştır. Batı karakterli modernleşmeyi destekleyen Osmanlı bürokrasisi devlet içindeki diğer güç odaklarıyla (ulema, asker, ayanlar hatta sultan) çatışmaya girmiş, iç ve dış gelişmeler ve bu alanlarda karşılaşılan sorunlar akılcı çözümler gerektirdiği için bürokratları ulemadan daha prestijli bir konuma yükseltmiştir (Mardin 1998: 154, 158-159). Modernleşme süreci, yönetim ile toplum arasında yeni ilişki biçimleri ve bu ilişkilerde işlevsel olabilecek yeterlilik kriterleri getirmiştir. Geleneksel yapıda yönetim erkine sahip olanlar, modernleşme sürecinin gerektirdiği işleri yürütebilecek donanımına sahip olmadıklarından geleneksel konumlarını kaybederlerken, modern niteliklere sahip olan bürokratlar bu sürecin önemli aktörleri olmuşlardır.

Osmanlı Devletini çökmekten kurtarmanın bir yolu olarak başvuru modernleşme-Batılılaşma, öncelikle savaşlardaki yenilgiler nedeniyle ordunun ıslahı çalışmalarıyla ortaya çıkmıştır. Paralel bir gelişme Batıdaki gibi merkeziyetçi bir siyasetin oluşturulmasıydı. Bu siyaset çerçevesinde ayan ve derebeylerin varlıklarına son verilmiş, yeniçeriler ortadan kaldırılmıştır (Kuran 1997: 122-123). Bu anlamda siyasal ve ekonomik değişme dinamiklerinin dışarıdan geldiği Osmanlıda merkeziyetçilik bu değişimin başarılı olarak yönlendirilmesinde işlevsel olmuştur.

2. Tanzimat Dönemi Osmanlı Modernleşme Hareketlerinde Bürokrasinin Yeri ve Önemi

Tanzimat kelimesi, Türkçe de "düzenlemeler" anlamına gelmekte ve Türk tarihinin Osmanlı İmparatorluğu'nda Batıdan esinlenen çok sayıda siyasî ve sosyal reformların gerçekleştirildiği bir dönemi (1839-1878) belirtmek için kullanılmaktadır (Mardin, 1998: 8-11). 1839'da Reşid Paşa'nın gayretleriyle, Gülhane Hattı-Hümayunu olarak bilinen yarı anayasal nitelikli fermanın ilân edilmesiyle Tanzimat dönemi başlamıştır.

Osmanlı Devleti 19.yüzyılın ikinci çeyreğinde, içte ve dışta maruz kaldığı sıkıntıları atlatabilmek için Avrupa'ya dayanma ihtiyacını hissetmiştir. Batılı devletler, Tanzimat'ın ilânı süresince, Mısır sorunu vesilesiyle Osmanlı Devleti'nin iç ve dış işlerine sürekli olarak karıştıkları gibi, diğer taraftanda, devletin sınırları içerisinde yaşayan Hıristiyan ortodoksların korunması gerekçesiyle sık sık beliren Rus tehlikesini kırmak amacıyla olan Avrupa Devletleri Tanzimatın ilan edilmesinde büyük etkileri

olmuştur. Bir yandan devletin varlığını sürdürebilmek için geniş kapsamlı ve köklü reformlara duyulan ihtiyaç, öte yandan Avrupa Devletleri'nin Hıristiyan halka eşitlik ve güvence tanınması yolundaki istekleri, 1839 yılında Tanzimat döneminin resmen ilanı ile sonuçlanmıştır. Tanzimat'ın en önemli ayırıcı niteliği, teokrasiyle bütünleşmiş olan mutlak monarşinin yetkilerinin, belli hukuk ilkeleri ve yasalarla sınırlandırılmak istenmesidir.

Tanzimat; Türk siyasi, idari, iktisadi ve sosyal hayatında topyekun bir değişmeyi ve yeniden yapılanmayı ifade eder. Kelime olarak Tanzimat, "düzenleme", "nizamlama", "yapılanma" ya da "reorganizasyon" anlamına gelmektedir. Tanzimat hareketi farklı şekillerde tanımlanmıştır. Şöyle ki, bu hareketi Avrupa'dan mülhem, programlı bir reform hareketi olarak görenlerin yanında, Osmanlı Devleti'ne Avrupa'ya benzer bir idare şekli verme gayretidir diyenlerde olmuştur. Diğer taraftan Tanzimat'ı hukuki değil siyasi bir eser olarak tanımlayanlar da az değildir. Bütün bunlara rağmen, Tanzimat şu şekilde tanımlanabilir: Başlangıçtan itibaren ortaya çıkan fikir hareketleri ile o devirden günümüze kadar cereyan eden tarihi olayların neticelerine bakarak, Türkiye'de meşrutî bir idarenin kurulmasına, İslam-Hıristiyan alemlerinin birbirine yaklaşmasına ve barışmasına zemin hazırlayan bir kültür ve modernleşme hareketidir (Gencer, 1990: 7-8).

Bu dönemde modern devlet anlayışının, merkezi devlet olarak gelişme gösterdiği görülmüştür. Merkezileşmenin temel özelliği bürokrasinin oluşmasıdır. Bürokrasi ile keyfilikten, bireysellikten uzaklaşıldı; memurların hakları görevleri, yetkileri ve sorumlulukları hukuki olarak tanımlandı, bir devlet memuriyeti anlayışı geliştirildi. Bürokrasiden emin olunması için yetki ve sorumlulukların cezai hükümlerle sınırlandırılması ilkesi getirildi. Bürokrasi, iktidarı padişahı devralacak ve devleti yönetecektir. Bürokrasi terimi, hem bir yönetsel örgütlenme kalıbı, hemde bu örgütlenmede çalışan kişiler olmak üzere iki anlamlı bir kullanıma sahiptir (Findley, 1996: 1).

Tanzimat devresi olarak isimlendirilmiş olan reform dönemi, Osmanlı'ların sosyal gelişmeleri içinde birdenbire ortaya çıkan, özellikleriyle bir adacık halinde görünen bir olay değildir. Reformları devam ettiren, onları sonraki aynı çeşit hareketlere bağlayan bir zincir halkasıdır (Tunaya, 1999: 79). Tanzimat hareketinin Türkiye'nin modernleşme sürecindeki yeri son derece önemlidir. Lewis, Tanzimat'ı değerlendirirken bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: "On dokuzuncu ve yirminci yüzyıl dünyasında, Türkiye ya modernleşmek, ya da mahvolmak durumundaydı; Tanzimatçılar da, bütün başarısızlıklarıyla birlikte, daha sonra yapılacak olan daha köklü modernleşme için zorunlu temeli kurdular (Lewis, 1996: 78) ifadesiyle, Tanzimatın haklı gerekçelerine dikkat çekmektedir.

Tanzimat döneminin ana vasfı, "Batı taklitçiliği" olmuştur. Osmanlı aydınlarının çoğu Batıya hayranlık duymuş ve Avrupa'yı kendi toplumları ile kıyaslamış, oradaki kurumları ve hayat tarzını üstün bulmuşlardır (Kuran, 1997: 23). Avrupa ile ilgili ilk sistematik değerlendirmeler, devamlı diplomatik ilişkilerin bir ürünü olarak Batıda görevlendirilen Osmanlı hariciye memurlarından gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu için Batının genel bir model olarak kullanılmasına dayanan "düzeltme" (Tanzimat) teklifleri de buradan kaynaklanmıştır. Tanzimat'ın kurucuları, Batının askerî ve idarî yapısını Osmanlı İmparatorluğu'na aktarırken, Batının günlük kültürü de Osmanlı toplumuna girmiştir. Giyim, ev eşyası, paranın kullanılışı, evlerin stili, insanlar arası ilişkiler,

"Avrupai" olmuştur (Mardin, 1994: 11-15).

Tanzimat dönemindeki modernleşme hareketleri "tepeden inme" bir nitelik taşıdığından, toplumsal bir tabana dayanmamaktadır (Kongar, 1985: 357). Osmanlı toplumsal yapısında, Batı değer ve normlarına göre gerçekleştirilen reform hareketleri "aydın" sınıfı ile "sultan" işbirliğinin bir neticesidir. Bu bakımdan Türk tarihinde Tanzimat diye yer alan reform hareketi, aslında aydın ve yönetici bütünleşmesinin en iyi örneğini verir (Türkdoğan, 1985: 51).

Tanzimat Fermanı Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan azınlıklara önemli sayılabilecek hak ve yetkiler vermiştir. Padişahın yetkilerini sınırlandırmış ve pek çok kamu dairesinin açılmasına, memuriyetin meslek haline gelmesine, merkezi yapının güçlenmesine olanak sağlamıştır. Tanzimat döneminde bürokrasinin temel amacı, topluma hâkim olmaktır. Merkezi yönetim, gücünü ülkenin her yöresinde etkili hale getirmek için çalışmıştır. Bir taraftan dış baskılar, diğer yandan içerde müslüman olmayan toplulukların istekleri, Avrupa kaynaklı yönetim kurumlarının benimsenmesi sonucunu doğurmuştur. Osmanlı Devleti, 1860'lı yıllarda ülke yönetimini Fransız yönetim sistemine göre yeniden biçimlendirmeye çalışmıştır. Bu bakımdan yönetim yapısı, Fransız yönetim sisteminin bir kopyası niteliğindedir. Memuriyet, tanzimat döneminde meslek haline getirilmiştir. Memurların göreve bağlılığı feodal ve patrimonyal yönetimlerdeki gibi kişisel değil, işlevseldir⁵. Memurların sosyal konumu ve rütbe sırası emredici kurallarla belirlenmiştir. Bu durum hiyerarşinin üst değer olduğu Osmanlı Devlet sisteminde kolayca uygulama alanı bulmuştur. Tanzimat'tan sonra Osmanlı'nın eski bürokratik yapısının bozulmaya başladığı görülmüştür. Devletin güçlü zamanlarında, bürokratların "padişah ve hanedan'a mutlak bağlılığı varken Tanzimat'la birlikte bu bağlar zayıfladığı görülmüştür. Bu bağlamda bürokrasi kendini düşünen bir sınıf haline gelmiştir. Rüşvet, yolsuzluk ve adam kayırma, Tanzimat sonrası Osmanlı yönetiminin hastalığı olmaya devam etmiştir. Bu hastalığı önlemek için çıkarılan kanunlar, söz konusu hastalıkları azaltmamış, aksine artırmıştır. Bürokrasi nedeniyle resmi işlemlerin uzun zaman aldığına gören halk, memurlara rüşvet vererek bunları hızlandırma yolları aramıştır. Bahşiş, rüşvetin karşılığı olarak bu dönemde ortaya çıkmıştır. Tanzimat döneminde bürokrasi-halk zıtlığı daha belirgin hale geldi. Reformlar, halkın günlük hayatında gözle görülür bir iyileşme getirmemiştir. Osmanlı bürokrasisi, kendi halkından daha çok, dış çevrelerin talep ve etkilerine açık hale geldi. Tanzimat'tan sonraki bürokrasinin açık bir görünüşü de "siyasetçi" oluşudur. Bürokrasinin merkeziyetçi yapısı, bireylerin en güvenilir iş olarak memurluğu seçmesi, işe girmede kayırmacılık, memurların iyi ücret alması, toplumda seçkin bir sınıf olarak görülmesi gibi özellikler Osmanlı'nın Cumhuriyet yönetimine devrettiği mirastır. Devlet kavramına atfedilen kutsallık memurların itibarını artıran temel faktör oldu. Devlet memuriyetine yönelik talebin artmış olması, sanayileşme ve teknik alandaki mesleklerin gelişimini de engellemiştir. Tanzimat kendinden sonraki

⁵Patrimonyalizm Weber'e göre, geleneksel toplumlarda görülen yönetici ile halk arasında iktidar/İtaat ilişkisinin nitelik olarak değiştirilmeden geniş toplumsal kesimlerin idare edilmesinde kullanılmasıyla ortaya çıkan yönetim şeklidir. Bu yönetim şeklinde bütün iktidarın kullanım biçimleri yönetici şefin inisiyatifindedir. Tebaa yönetene sadakatle itaat eder, yöneticide tabasını ayırım gözetmeksizin korur. Yasama, yürütme ve yargı erkleri yöneticide toplanmıştır (Demir ve Acar, 1993: 289). Ayrıntılı bilgi için bkz: Ensar Nişancı (2002), *Neo – Patrimonyalizm ve Türk Siyasal Modernleşmesi*, Doğu Üniversitesi Dergisi, Sayı:5, Doğu Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s.123-139.

dönemlerde de etkileri güçlü olan bir dönemdir. Tanzimat Fermanı aslında, Türk yönetim tarihinde bir kilometre taşı özelliği taşımaktadır. Bu ferman daha sonra yapılacak olan köklü modernleşme için zorunlu temeli kurmuştur. Tanzimat'ın belki de en önemli ayırt edici özelliği, teokrasi ile bütünleşmiş olan mutlak monarşinin yetkilerinin, belli hukuk ilkeleri ve yasalarla sınırlandırılmak istenmesidir. Ferman büyük ölçüde bozulan kamu düzenini yeniden inşa etmeye yönelik ilkeler içermektedir. Devlet yönetiminde yüzyıllardır süren keyfiliğe karşılık "kanun" ve "düzeni" toplumsal güvensizlik yerine de "güveni" ikame etmek amacını taşıyordu. Bu "yasa" anlayışının hakim kılınması demektir. Şüphesiz Tanzimat'ın bu olumlu yanlarından başka, olumsuz olan bir takım gelişmeleri de vardır. Tanzimat yönetimi geniş halk kesimlerinin hayatında kayda değer bir iyileştirme sağlayamadı. Siyasi ve idari alandaki modernleşmenin faturası Osmanlı maliyesi ve ekonomisine yüklendi. Tanzimat bürokratları, otoriter bir yönetim anlayışının temsilcileri oldular. Tanzimat ve sonrasında yönetim gücü, hep az sayıda kişinin elinde toplanmış ve halka inememiştir (Lewis, 1996; İnalçık, 1993; Gencer, 1990; Mardin, 2000).

Sonuç ve Değerlendirme

Osmanlıda modernleşme halkın sosyolojik yapısından kaynaklanan bir gelişme olmadığı için bir halk hareketi değildir. Yönetici aydın eliti tarafından sırtlanan bir çabadır. II. Viyana bozgunundan, Tanzimat Fermanı'nın ilanına kadar tarihi bir zorunluluk olarak karşımıza çıkan modernleşme, bu tarihten sonra, yöneticiler tarafından topluma dikte ettirilen bir hareket olmuştur (Touraine, 1995: 226).

Modernleşmeyi topyekûn Batılılaşmak olarak algılayanlar, çoğu kez otoriter yönetimin idarecisi konumundadırlar ve halkın yaşam tarzının değişmesi gerektiğine inanmışlardır. Bu durum geleneksel yapı ile sürekli bir çatışma hali doğurmuştur. Bu durum modernleşmenin önündeki engellerden biri olmuştur (Ülken, 1998: 21-22).

Osmanlı bürokrasi (yöneticiler), modernleşmeyi tam olarak kavrayamadıklarından çağa ayak uyduramamışlardır. Bu nedenle de sosyal, kültürel, bilimsel ve düşünsel yaşam ilerleyememiş; çağın gereklerine uyum gösterememiştir. Düşünsel yaşam gelişmediğinden, toplumsal dinamizm harekete geçmemiştir. Çağa ayak uyduramama; eskiye daha sıkı sarılma, elde olanı koruma duygusunun güçlenmesine neden olmuştur. Bu da toplumsal ve kurumsal tutuculuğu yaygınlaştırarak bu bakış açısının sosyal yaşama egemen olmasına yol açmıştır. Bazı dönemlerde birtakım modernleşme hamleleri olduysa da toplumsal bir dönüşüm sağlanamamıştır. Yapılan yüzeysel reformlar ile geleneksel kurumların korunmasıyla modernleşmenin başarıya ulaşması olanaksızdır. Modernleşmenin olabilmesi için sınıfsal ve kurumsal birtakım değişikliklerin olması gerekmektedir. Askeri alanda, eğitimde ve hayatın her alanında yapılan reformlar modernleşmede istenen sonuçları yaratmamıştır. İç dinamikler de böyle bir sürecin gelişmesine uygun değildir ve istenilen modernleşme çabalarına imkân vermemiştir.

Osmanlı bürokratik yapısı yapılacak olan modernleşme hareketleriyle var olan ayrıcalıklı statülerini kaybedeceklerinden reform hareketlerine direnç göstermişlerdir. Geleneksel bürokratik yapıyı oluşturan seyfiye ve ilmiye bürokratları askeri, siyasi, sosyal ve kültürel alanda yapılan reformlara karşı gelmişlerdir.

Osmanlı "saray kültürü" ve "taşra kültürü" şeklinde İki farklı kültür biriminden oluşmaktaydı. Osmanlı siyasi sistemini merkez ve çevre gibi iki belirgin ve farklı kültürel

bölünme oluşturmuştur. Merkez burada "siyasal yapıda devletin otonomisi ve üstünlüğünü savunan ve sürdüren grup ya da kişilere işaret etmektedir, Buna karşılık çevre ile taşrada yaşayan bütün ahali ve gruplara atıfta bulunmaktadır. Osmanlıda taşra kültürü belli bir kimliğe sahip olmadığı için durgunluğa terk edilmiştir. Bu iki farklı kültür anlayışı Modernleşmenin Halkın bütün kesimine yayılmasını engellemiştir (Çaha,1994, 86)

Osmanlı bürokrasisi ve aydınları (özellikle Tanzimat dönemi) halka yabancıydı. Bürokratlar ve aydınlar bu yönleriyle siyasal ve kültürel açıdan Osmanlı toplumunda ikili bir kültür yapısı oluşturdular: Merkezde, Batı etkilerinin yoğun olduğu "seçkin kültürü", çevrede ise İslam ile yoğrulmuş "halk kültürü" oluşturuldu. Halk ile seçkinler arasında tesis edilen bu yeni bölünme, mahiyeti itibarıyla eskisinden farklıydı. Geçmişte halk ve seçkin kültürü arasında "dın", geniş bir çakışma alanını içine alan ortak paydayken, Batılılaşma ile beraber ortaya çıkan yeni seçkin kültürü, halkın nüfuz edemeyeceği kadar uzağa düştü; uçurum derinleşti (Türköne, 1994: 101)

Tanzimat aydınının hitap edebileceği bir zümre yoktu ve fikirlerini ancak sarayın etrafında toplanan küçücük bir bürokrasiye anlatabilirdi (Meriç, 1993: 28). Bu bakımdan, kendi tarihinden ve insanından kopan Türk aydınının kaderi "suya nakışlar çizmek" ten öteye gidememişti.

Tanzimat'tan sonra girilen Batılılaşma hareketinde aydın kadronun Batıya yönelik davranışlarında dini kalıpların giderek zayıfladığını ve ferdileşmeye dönük bir eğilimin ağır bastığını biliyoruz. Bundan dolayıdır ki, Tanzimat dönemi aydın tipi: halka yabancılaşan, halka ters düşen, hatta halkın husumetini üzerine çeken bir davranış içerisindeydi. Bu bakımdan Tanzimat aydını; Batı dilini konuşan, Batıya dönük değer normlarını kullanan, Batı tipi okullarda yetişen, halktan ayrı bir sınıf oluşturmuştur. Bu sınıfın ideolojisi de; Batılı gibi yaşamak, Batılı gibi düşünmek, halktan kendini bütünü ile sıyrarak materyalist bir felsefeyi, hümanist değerler çatısı altında kendine şemsiye yapmak ilkesine dayanmaktadır. Görüldüğü gibi Tanzimat aydınının temsil ettiği dünya görüşleri Batıdan aktarılmak suretiyle toplum yapımıza aşılana çalışılmıştır. Böylece Batı, önemli ölçüde kendisi için bir "kültür uydusu" oluşturmuştur (Türkdoğan, 2002: 56-57).

Son yüzyıllara gelindiğinde bürokratik kesimin tümüyle toplumsal kesimlerden uzaklaştığını ve nevi şahsına münhasır, seküler değerler ortaya koyduğunu görmekteyiz. Avrupa'da görülen sanayi devrimiyle ortaya çıkan sanayi burjuvazisi gibi sosyal sınıfların yokluğu Osmanlıda bürokratik geleneği mutlak egemen siyasal iktidar haline getirmiştir. Osmanlı'nın genişleme döneminde bürokrasi Batı kurumları yönünde bir toplumsal değişim projesi başlatmış ve bunun öncülüğünü yapmıştır. Kısaca, Osmanlı siyasal yapısı içinde önceleri Sultan'ın daha sonraları ise merkezîyetçi-bürokratik geleneğin ağırlığı devleti idarede hakim güç haline getirmiştir. Bu durum ise Batı Avrupa'da görülen aristokrasi ve burjuvazi gibi sivil toplumun temel unsuru olan sınıfların ortaya çıkmasına ve devleti alttan ve üstten sınırlamasına engel teşkil etmiştir (Çaha, 1994: 85). Batıda görülen ve orta sınıfları oluşturan sınıfsal yapının oluşmaması zaten geleneksel bir toplum olan Osmanlı toplumunun modernleşme hamlesini kısıtlamıştır.

Osmanlı döneminde yöneticiler, modernleşmeyi tam olarak kavrayamadıklarından çağa ayak uyduramamışlardır. Bu nedenle de sosyal, kültürel, bilimsel ve düşünsel yaşam istenen seviyede ilerleyememiş, çağın gereklerine uyum gösterilememiştir. Düşünsel yaşam gelişmediğinden, toplumsal dinamizm harekete geçmemiştir. Çağa ayak uyduramama; eskiye daha sıkı sarılma, elde olanı koruma

duygusunun güçlenmesine neden olmuştur. Bu durum toplumsal ve kurumsal tutuculuğu yaygınlaştırarak bu tutumun sosyal yaşama egemen olmasına yol açmıştır. Bazı dönemlerde birtakım modernleşme hamleleri olduysa da toplumsal bir dönüşüm sağlanamamıştır. Yüzeysel reformlarla ve eskinin kurumlarını koruyarak modernleşmenin başarıya ulaşması olanaksızdır. Modernleşmenin olabilmesi için sınıfsal ve kurumsal birtakım değişikliklerin olması gerekmektedir. Askeri alanda, eğitimde ve bazı bayındırlık hizmetlerinde yapılan reformlar modernleşmede istenen sonuçları yaratmamıştır. Zaten Osmanlıda ki iç dinamikler de böyle bir sürecin gelişmesine uygun değildir.

Bu bağlamda yaşanan zihinsel, toplumsal ve idari dönüşümlerin bürokratik elit eliyle yürütüldüğü üzerinde kimsenin bir şüphesi yoktur. Osmanlı modernleşmesinin o dönem ile Cumhuriyet döneminde aldığı şeklin mahiyetinin tartışılmasında, yukarıda geniş bir şekilde üzerinde durulan olay, olgu ile düşünce kalıpları da göz önüne alındığında, Osmanlı yönetici sınıfının yani bürokrasinin bu süreçte önemli bir etki gösterdiği ifade edilebilir.

Kaynakça

- AKYILMAZ, G. (1999). “Osmanlı Devleti’nde Reaya Kavramı ve Devlet-Reaya İlişkileri”, *Osmanlı*, cilt 4, Toplum, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 40-55
- AKYILMAZ, G. (2000). *Osmanlı Diplomasi Tarihi ve Teşkilatı*, Konya
- ASLAN, S.-YILMAZ A. (2001). “Tanzimat Döneminde Osmanlı Bürokratik Yapı Ve Düşüncesinin Değişimi” *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, Doç. Dr. Feramuz AYDOĞAN’ın Anısına, s. 287-297.
- BERKES, N. (1975). *Türk Düşüncesinde Batı Sorunu*, Bilgi Yayınları, Ankara
- CİN, H., AKYILMAZ, G. (2000). *Tarichte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni*, 2. Baskı, Mersin
- ÇAHA, Ö. (1994). “Osmanlıda Sivil Toplum”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, sayı. 49, No. 3-4, Haziran, s. 79-99.
- DEMİR, Ö., ACAR, M. (1993). *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ağaç Yayınları, İstanbul
- FINDLEY, C.V. (1996). *Kalemijeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Numune Matbaacılık, İstanbul
- GENCER, A. İ. (1990). “Osmanlı Devletinde Yapılan Tanzimat Reformlarının Eğitimi Sistemine Etkileri Uygulamaları ve Sonuçları (1839-1876)”, *Tanzimat Fermanı’nın İlanı ve Tatbiki Meseleleri*, 150. Yılında Tanzimat, Aydınlar Ocağı Yayını, İstanbul, s. 7-20
- GÜNGÖR, E. (1990). *Dünden Bugüncü Tarıh-Kültür-Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul
- İNALCIK H. (1990). “Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi”, Çev: Fahri Unan-Mehmet Özden, *Türkiye Günlüğü Dergisi*, Sayı: 11, Yaz, s.31-41
- İNALCIK, H. (1993). *Osmanlı Devleti, Toplum ve Ekonomisi*, Eren Yayınları, İstanbul
- KARPAT, K. (2002). *Osmanlı Modernleşmesi*, Çev. A.Zorlu Durukan-Kaan Durukan, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara
- KONGAR, E. (1985). *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitabevi, 4.Baskı, İstanbul
- KURAN, E. (1997). *Türkiye’nin Batılaşması ve Millî Meseleler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara
- KURAN, E. (1994). *Türkiye’nin Batılaşması ve Millî Meseleler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları., Ankara
- LEWIS, B. (1996). *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- MARDİN, Ş. (1991). *Türkiye’de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları İstanbul
- MARDİN, Ş. (1998). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul
- MARDİN, Ş. (1994). *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul
- MARDİN, Ş. (2000). *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Syracuse University Press, Syracuse
- MARSHALL, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*, Bilim Sanat Yayınları, Ankara
- MERİÇ, C. (1993). *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul
- MERİÇ, C. (1995). *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, 10. Baskı, İstanbul
- MERİÇ, C. (1980). *Kırk Ambar*, Ötüken Yayınları, İstanbul
- NİŞANCI, E. (2002). “Neo-Patrimonyalizm ve Türk Siyasal Modernleşmesi”, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, Sayı:5 Doğuş Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 123-139
- ORTAYLI, İ. (2002). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyülü*, İletişim Yayınları, İstanbul
- SHAW, S. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev. Mehmet Harmancı, 1. cilt, E Yayınları, İstanbul
- TOURAİNE, A. (1995). *Modernliğin Eleştirisi*, Çev. Hülya Tufan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul
- TUNAYA, T. Z. (1999). *Batılılaşma Hareketleri*, Yeni Gün Yayınları, İstanbul
- TURHAN, M. (1969). *Kültür Değişmeleri*, 100 Temel Eser, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul

- TÜRKDOĞAN, O. (2002). *Osmanlıdan Günümüze Türk Toplum Yapısı*, Çamlıca Yayınları, İstanbul
- TÜRKDOĞAN, O. (1985). *Sosyal Şiddet ve Türkiye Gezegi*, Mayaş Yayınları, Ankara
- TÜRKÖNE, M. (1994). *Modernleşme Laiklik ve Demokrasi*, Ark Yayınları, Ankara
- UBICINI M.A. (Tarihsiz). *Türkiye Mektupları*, Çev. Cemal Karaağaçlı, c. 2, Tercüman 1001 Temel Eser
- USTA, N. (2001). "Osmanlıda Siyaset Sosyolojisi Tarihçesine Kısa Bir Bakış", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum, S.15, s. 61-74
- ÜLKEN, H. Z. (1998). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul